Десь угорі, невидимий за вічними хмарами планети Вескера, гримів і ширився гуркіт. Почувши його, торгівець Джон Гарт зупинився, приставив руку до здорового вуха й дослухався. При цьому його черевики трохи вгрузли в багно. В густій атмосфері звук то наростав, то слабнув, але все наближався.

— Такий самий гуркіт, як від твого космічного корабля,— сказав Ітин з холодною вескерською логікою, повільно розчленовуючи думку, щоб легше було розібратися в ній.— Одначе твій корабель все ще стоїть на тому місці, де ти його посадив. Хоч ми його й не бачимо, він, повинен бути там, бо тільки ти один умієш керувати ним. А якби навіть це пощастило кому-небудь ще, ми чули б, як корабель здіймався в небо. Але оскільки ми раніше нічого не чули, а такий гуркіт спричиняє тільки космічний корабель, то це повинно означати...

— Так, ще один корабель,— перебив його Гарт, надто зайнятий своїми думками, щоб чекати, поки замкнеться повільне коло вескерських логічних конструкцій.

Звичайно, це другий космічний корабель, і його поява була тільки питанням часу; безперечно, цей корабель іде по курсу за радіолокаційною установкою, як свого часу орієнтувався й Гарт. Його власного корабля буде ясно видно на екрані того, що прилітає, і той, напевне, сяде щонайближче до нього.

— Тобі краще не затримуватися, Ітине,— застеріг Джон Гарт.— Вертайся по воді, щоб скоріше дістатися в село. Скажи всім, щоб вони йшли в болото, подалі від твердої землі. Корабель приземлюється, і кожен, хто опиниться під ним, коли він сідатиме, буде засмажений.

Маленька вескерська амфібія зачула неминучу небезпеку. Перш ніж Гарт закінчив говорити, ребристі вуха Ітина склались як кажанові крила, і він мовчки пурхнув у сусідній канал. Гарт захлюпав далі по грязі,

намагаючись іти якомога швидше. Він якраз досяг краю галявини, на якій стояло село, коли гуркіт перейшов на оглушливе ревіння, й космічний корабель пробився крізь низькі шари хмар. Полум'я шугнуло донизу. Гарт заслонив очі й, захоплений суперечливими почуттями, почав дивитись, як росте силует чорно-сірого корабля.

Провівши майже цілий рік на планеті Вескера, він тепер змушений був тамувати в собі тугу за людьми. Хоч ця туга — глибоко похований пережиток стадного почуття — настирливо нагадувала Гарту про його кревність з мавпячим племенем, він по-гендлярськи, діловито підвів уявну риску під стовпцями цифр і підбив підсумок. Цілком можливо, що прилетів ще один торговий корабель, і якщо це так, то його монополії на торгівлю з мешканцями Вескера надійшов кінець. Проте це міг бути і якийсь інший корабель, і саме тому Гарт став у тіні величезного папоротника й витягнув з кобури револьвера.

Космічний корабель висушив сотню квадратних метрів багна, гуркіт завмер, і посадочні ноги з хряском встромились у потріскану землю. Почувся скрегіт металу, і корабель завмер на місці, а тим часом хмарка диму й пари повільно осідала у вологому повітрі.

— Гарте, ей ти, здирнику, грабіжнику тубільців, де ти? — прокричав на кораблі гучномовець.

Обриси космічного корабля були мало знайомі, .але помилитися щодо різких звуків цього голосу Гарт не міг. Вийшовши з тіні, він посміхнувся, засунув у рот два пальці й пронизливо свиснув. З нижньої частини корабля висунувся мікрофон і повернувся до нього.

— Ти що тут робиш, Сінгх,— крикнув Гарт, повернувшись у бік мікрофона.— Невже так зледащів, що не міг знайти собі планету й прилетів сюди красти заробіток чесного торгівця.

— Чесного! — заревів підсилений гучномовцем голос.— І це я чую від людини, яка бачила більше в'язниць, ніж чого іншого, а це, осмілюсь доповісти, цифра не маленька. Страшенно шкодую, товаришу моєї молодості, але я не можу пристати до тебе, щоб разом заходитись експлуатувати цю зачумлену дірку. Я лечу до світу, де легше дихати, де зовсім не важко набути капіталець. А сюди забрався лише тому, що випала нагода непогано заробити, виконуючи обов'язки водія таксі. Я привіз тобі друга, ідеального товариша, людину, зайняту ділами іншого ґатунку. А тобі він охоче допоможе. Я б виліз і привітався з тобою, якби не боявся, що, коли вернусь, мене засадять у карантин. Я випускаю пасажира через тамбур: сподіваюся, ти не відмовишся допомогти йому вивантажити багаж.

Отже, другого торгівця на планеті поки що не передбачається, про це можна було не турбуватися. Одначе Гартові кортіло щонайскоріше довідатись, який то пасажир надумав відвідати цей далекий світ, купивши собі квитка лише в один кінець. І що крило в собі приховане глузування, яке вчувалося в голосі Сінгха? Гарт обійшов навколо космічного корабля, прямуючи до того місця, де було викинуто східці, й, глянувши вгору, побачив у вантажній секції людину, що надаремне силкувалася подужати велику корзину. Людина обернулася, й Гарт, побачивши високий комір священика, зрозумів, чому глузував Сінгх.

— Чого вам тут треба? — спитав Гарт; незважаючи на спробу оволодіти собою, він випалив ці слова найнелюб'язнішим тоном.

Прибулий, якщо й помітив, що його зустріли дивно, та не звернув на це уваги, бо продовжував, спускаючись східцями, усміхатися й простягував руку.

— Отець Марк,— відрекомендувався він,— із місіонерського товариства Братів. Я дуже радий...

— Я запитую, чого вам тут треба? — Голос Гарта був спокійний і холодний. Він знав тепер, як треба діяти в подібних обставинах.

— Це ж абсолютно ясно,— сказав отець Марк, як і раніше добродушно.— Наше місіонерське товариство вперше зібрало кошти, щоб послати духовних емісарів на інші планети. Мені поталанило...

— Забирайте свій багаж і вертайтесь на корабель. Ваша присутність тут небажана, до того ж ви не маєте дозволу на висадку. Ви будете зайвим тягарем, а тут, на Вескері, нікому турбуватися про вас. Вертайтесь на корабель.

— Я не знаю, хто ви є, пане, і чому ви брешете,— відповів священик. Він усе ще був спокійний, але усмішка зникла з його лиця.— Я дуже добре вивчив космічне право й історію цієї планети. Тут нема ані хвороб, ані тварин, яких можна було б боятися. До того ж це відкрита планета, і доти, поки Космічне управління не змінить її статусу, я маю таке ж саме право перебувати тут, як і ви.

Закон був, звичайно, на боці місіонера, просто Гарт пробував його обдурити, сподіваючись, що той не знає своїх прав. Одначе нічого з цього не вийшло. У Гарта лишався ще один досить неприємний вихід, і йому треба було вдатися до нього, поки не пізно.

— Вертайтесь на корабель,— крикнув він, уже не приховуючи свого гніву. Звичним рухом вихопив револьвер з кобури, й чорне дуло опинилось за кілька дюймів від живота священика. Той зблід, але не ворухнувся.

— Якого чорта ти костричишся, Гарте!— захрипів у гучномовці здавлений голос Сінгха.— Панотець заплатив за переїзд, і ти не маєш права виганяти його з цієї планети.

— Я маю право,— сказав Гарт, зводячи револьвера й цілячись священикові в лоба.— Даю йому тридцять секунд, щоб він повернувся на борт корабля, а якщо ні, то спущу курка.

— Ти що, збожеволів чи комедію ламаєш? — задеренчав роздратований голос Сінгха.— Якщо ти жартуєш, то невдало, в усякому разі це тобі не допоможе. У таку гру можуть грати двоє, тільки я тебе обставлю.

Почувся гуркіт важких підшипників, і телекерована чотиригарматна башта на борту корабля повернулась і націлилась на Гарта.

— Сховай револьвера й допоможи панотцеві Марку вивантажити багаж,— скомандував гучномовець; у голосі Сінгха знову забриніли гумористичні нотки.— При всьому бажанні нічим не можу допомогти, друзяко. Мені здається, тобі зараз саме час поговорити з панотцем місіонером. А з мене досить — я мав щастя говорити з ним усю дорогу від Землі.

Гарт запхнув револьвера в кобуру, глибоко переживаючи свою невдачу. Отець Марк рушив уперед; на його губах знову заграла чарівна усмішка; діставши з кармана Біблію, він підняв її над головою.

— Сину мій,— сказав він.

— Я не ваш син,— ледве видавив з себе Гарт, шаленіючи від гніву після завданої йому поразки.

Лють у ньому клекотіла, він стиснув кулаки; одначе він змусив себе розчепити пальці й ударив священика долонею. І все-таки той упав від удару, а слідом за ним ляпнула в густе багно й розкрита Біблія.

Ітин з іншими вескерянами уважно спостерігали те, що відбувалось, але, очевидно, безпристрасно, а Гарт не знайшов за потрібне відповісти

на їхні невисловлені запитання. Він попрямував до свого дому, але відчувши, що вескеряни все ще стоять, оглянувся.

— Прибула ще одна людина,— сказав він.— Їй треба допомогти перенести речі. Можете поставити їх у великій коморі, поки він сам що-небудь збудує.

Гарт дивився, як він зашкутильгав по моріжку до корабля; потім зайшов у будинок, хряпнув дверима так, що одна з половинок тріснула, і від цього дістав деяке задоволення. З таким же хворобливим задоволенням він відкоркував останню пляшку ірландського віскі, яку приберігав на особливий випадок. Що ж, випадок, звичайно, особливий, хоч і не зовсім такий, якого йому хотілось. Віскі було гарне й частково втамувало неприємний присмак у роті. Якби його тактика вдалася, успіх виправдав би все. Але він зазнав невдачі, й до гіркоти поразки долучалася болісна думка про те, що він виставив себе в такому дурному світлі. Сінгх полетів, не попрощавшись. Невідомо, яке враження склалось у нього про цей випадок, але, вернувшись на Землю, він, звичайно, розповідатиме незвичайні речі. Та гаразд, турботи про свою репутацію можна відкласти до наступило разу, коли він побажає знову завербуватись. А зараз треба налагодити стосунки з місіонером. Крізь завісу дощу Гарт побачив, що священик намагається поставити намет, а всі мешканці села вишикувались рядами й мовчки спостерігали. Певна річ, ніхто з них не запропонував допомогти.

На той час, коли намета було поставлено і в нього було складено всю ношу, дощ перестав. Рівень рідини в пляшці значно знизився, і Гарт відчув себе більш підготованим до неминучої зустрічі. Правду кажучи, він шукав приключки, щоб заговорити з місіонером. Якщо полишити осторонь усю цю бридку історію, то після року цілковитої самотності здавалось принадним спілкування з будь-якою людиною, хай би ким вона була. "Чи не згодилися б ви пообідати зі мною? Джон Гарт",— написав він на звороті давньої накладної. Але, може, старий надто наляканий і не прийде? Так, це, можливо, й не кращий спосіб владнати стосунки. Понишпоривши під ліжком, він знайшов підходящого ящичка й

поклав у нього свій револьвер. Коли Гарт відчинив двері, Ітин, звичайно, вже очікував свого учителя, оскільки сьогодні випадало йому виконувати обов'язки Збирача Знань. Торгівець простягнув йому записку і ящика.

— Віднеси-но це новій людині,— наказав він.

— Нову людину звати Нова Людина? — спитав Ітин.

— Ні! — різко відповів Гарт.— Його звати Марк. Але ж я прошу тебе тільки віднести це, а не встрявати в розмову.

Кожного разу, коли Гарт втрачав самовладання, вескеряни з їх педантичним мисленням вигравали раунд.

— Ти не просиш встрявати в розмову,— повільно промовив Ітин,— але Марк, може, й попросить. А інші поцікавляться, як його звуть, і я не буду знати його іме...

Він осікся, бо Гарт грюкнув дверима. А проте, це не мало значення: в наступну зустріч з Ітином — через день, через тиждень або навіть через місяць — монолог буде відновлено з того самого слова, на якому його кінчили, і думка буде розжовуватись до цілковитої ясності. Гарт вилаявся про себе й залив водою дві порції найсмачнішого, що зберігся в нього, концентрату.

Почувся поквапний стукіт у двері.

Зайшов священик і простяг ящика з револьвером.

— Дякую вам за те, що ви позичили мені його, пане Гарте, я поважаю почуття, що спонукало вас послати його. Я нічого не знаю про те, що спричинилося до неприємностей в час мого прибуття, але гадаю,

найкраще забути їх, якщо ми маємо на меті деякий час жити разом на цій планеті.

— Випиваєте? — спитав Гарт, взявши ящика й показуючи на пляшку, що стояла на столі. Він налив дві склянки вщерть і простягнув одну священикові.— Я думаю приблизно так само, як і ви, але я, одначе, повинен вам пояснити, чому так сталося.— Він секунду понуро дивився на свою склянку, потім підняв її, запрошуючи випити.— Це великий світ, і мені здається, що ми повинні влаштуватися в ньому якнайкраще. За ваше здоров'я.

— Господь хай завжди буде з вами,— сказав отець Марк і теж підняв склянку.

— Не зі мною й не з цією планетою,— твердо заявив Гарт.— Ось у чому заковика.— Він випив півсклянки вина й зітхнув.

— Ви кажете так, щоб шокувати мене? — усміхнувся священик.— Запевняю вас, на мене це не діє.

— І не думаю шокувати. Я сказав достотно те, що мав на увазі. Я належу, напевне, до тих, кого ви називаєте атеїстами, а тому до релігії не маю ніякого діла. Тутешні мешканці, прості неосвічені істоти кам'яної доби, умудрились до цього часу обходитись без будь-яких забобонів і навіть натяків на релігію, і я сподіваюся, що вони й надалі зможуть так жити.

— Що ви кажете? — насупився священик.— Ви хочете сказати, що вони не мають ніякого божества, ніякої віри в загробне життя? По-вашому, вони повинні вмерти...

— І вмирають, і стають прахом, як усі інші живі істоти. У них є грім, дерева, вода, але нема бога-громовержця, лісових духів і русалок. У них нема табу й заклинань і потворних божків, які б мучили їх кошмарами й

усякими обмеженнями. Вони єдиний первісний народ з усіх бачених мною, який цілком вільний від забобонів і завдяки цьому набагато щасливіший і розумніший від інших. Я хочу, щоб вони такими й лишились.

— Ви хочете утримати їх далі від бога... від спасіння? — Очі священика розширились, і він аж відсахнувся від Гарта.

— Ні, я хочу утримати їх від забобонів,— заперечив Гарт.— Хай вескеряни спочатку набудуть знань, навчаться реалістично мислити про явища природи.

— Ви ображаєте церковне вчення, пане, прирівнюючи його до забобонів...

— Будь ласка,— перебив Гарт, здіймаючи руку,— ніяких теологічних суперечок. Не думаю, щоб ваше товариство зважилося на витрати в цій мандрівці лиш заради спроби навернути мене. Зважте на те, що до своїх поглядів я прийшов через тверезі багатолітні міркування, і цілій юрбі студентів-богословів не пощастить їх похитнути. Я обіцяю не робити спроби навернути вас до своєї віри, якщо ви пообіцяєте те ж саме щодо мене.

— Згодний, пане Гарте. Ви мені нагадали, що моя місія тут полягає в спасінні душ вескерян, і я про це повинен подбати. Але чому моя діяльність могла так порушити ваші плани, що ви намагались, перешкодити мені висадитись? Навіть погрожували револьвером і...— священик замовк і став дивитися в свою склянку.

— І навіть боляче вдарив вас? — спитав Гарт, раптом насупившись.— Цьому нема ніякого виправдання, і я готовий прохати у вас вибачення. Просто погані звички, а характер — і того гірший. Поживете довго один, і ви самі почнете поводитися так.— Він задумливо роздивлявся свої великі руки, що лежали на столі; шрами й мозолі нагадували йому про

минуле.— Назвемо це розбитими сподіваннями, за браком кращого вислову. Завдяки своїй професії ви не раз мали нагоду заглянути в темні закутки людської душі й повинні дещо знати про спонукання до дії й про щастя. Моє життя було надто клопітливе, і мені жодного разу не спало на думку осісти де-небудь і завести сім'ю. До недавнього я не шкодував за цим. Можливо, радіація зробила мій мозок м'якшим, але я почав ставитися до цих волосатих рибоподібних вескерян так, неначе вони якоюсь мірою мої власні діти, і я частково несу відповідальність за них.

— Ми всі Його діти,— спокійно зауважив отець Марк.

— Гаразд, тут живуть ті Його діти, котрі навіть не знають про його існування,— сказав Гарт, раптом розізлившись на себе за те, що розпустив слину. Одначе він одразу забув про свої переживання й увесь від збудження, що охопило його, подався вперед.— Чи можете ви зрозуміти, як це важливо? Поживіть з вескерянами деякий час, і ви побачите просте й щасливе життя, що не поступається отій благодаті, про. яку ви все життя товчете. Вони тішаться життям... І нікому не завдають шкоди. Тільки випадково вони досягли такого розвитку на цій убогій планеті, і жодного разу їм не випадало піднятись над матеріальною культурою кам'яної доби. Але з розумового боку вони не поступаються нам... можливо, навіть лишили нас позаду. Вони вивчили нашу мову, так що мені легко пояснювати їм усе, що їх зацікавить. Від знання й набування знань вони мають справжню насолоду. Іноді вони дратують вас, бо мають звичку пов'язувати кожен новий факт з усім тим, що їм уже відомо, але що більше вони взнають, то швидше відбувається процес пізнання. Колись вони в усьому зрівняються з людиною, можливо, перевершать нас. Якщо тільки... Ви можете зробити мені послугу?

Усе, що тільки зможу.

— Дайте їм спокій. Або ж, якщо це вже так необхідно, вчіть їх історії і природничим наукам, філософії, юриспруденції, всьому, що допоможе їм, коли вони зіткнуться з життям більш ширшого світу, про існування

якого вони раніше й не знали. Але не спантеличуйте їх ненавистю й стражданнями, виною, гріхом і карою. Хто знає, яку шкоду...

— Ваші слова образливі, пане! — вигукнув священик, схопившись з місця. Його сива голова ледве сягала астронавтові підборіддя, але він безстрашно захищав те, в що вірив.

Гарт, що теж встав, уже не здавався покаяним грішником. Вони гнівно дивилися один одному в очі, як завжди дивляться люди, які непохитно захищають кожен свої переконання.

— Це ви ображаєте,— крикнув Гарт.— Яка неймовірна самовпевненість — думати, що ваші неоригінальні злиденні міфи, які лиш дещицею різняться від тисяч інших і які все ще тяжіють над людьми, можуть посіяти в недосвідчених умах щось інше, окрім плутанини! Невже ви не розумієте, що вони вірять у правду й ніколи не чули про таке явище, як брехня? їх ніхто ще не намагався переконати, що можна мислити інакше. І ви хочете змінити...

— Я виконую свій обов'язок, власне, Його волю, пане Гарте. Тут теж живуть божі створіння, й у них є душі. Я не можу ухилятися від свого обов'язку, який полягає в тому, щоб донести до них Його— слово й так врятувати їх, ввести в царство небесне.

Коли священик прочинив двері, вітер рвонув їх і розчинив навстіж. Отець Марк зник у непроглядній пітьмі, а двері то відчинялись, то зачинялись, і бризки дощу заносило в кімнату. Гарт повільно пішов до дверей, зачинив їх, так і не побачивши Ітина, що терпляче, мовчки сидів під зливою, сподіваючись, що Гарт, може, хоч на секунду затримається й поділиться з ним ще однією часточкою своїх чудесних знань.

З мовчазної обопільної згоди про цей перший вечір більше ніколи не згадували. Після кількох днів самотності, ще нестерпнішої від того, що кожен знав про близьку присутність другого, вони відновили бесіди, але

на суто нейтральні теми. Гарт поступово спаковував і ховав надбане, хоч навіть і гадки не мав, що скінчив роботу й може в будь-який час покинути планету. У нього було досить багато рідкісних ліків і рослинних препаратів, за які йому дали б добрі гроші. А вескерські витвори мистецтва повинні були викликати сенсацію на космічному ринкові, незважаючи на його високі вимоги. До того як прибув Гарт, продукція художніх ремесел на цій планеті обмежувалась головним чином різьбленими виробами, виготовленими з твердого дерева за допомогою кам'яних уламків. Гарт дав вескерянам інструменти й метал із своїх власних запасів, ось і все. За кілька місяців вескеряни не тільки навчились працювати з новими матеріалами, але й втілили свої задуми й образи в найдивніші і водночас найпрекрасніші витвори мистецтва, які він будь-коли бачив. Гарту лишалось кинути їх на ринок, щоб створити спочатку попит, а потім повернутись за новою партією. Вескерянам натомість потрібні були тільки книжки, інструменти й знання, і Гарт не мав сумніву, що настане час, коли вони власними силами доб'ються, що їх приймуть у Галактичний союз.

На це Гарт і сподівався. Але вітер змін повіяв у виселкові, що виріс довколо його корабля. Тепер уже не Гарт був у центрі уваги й зосередження всього життя вескерян. Він тільки посміхався, думаючи про втрату влади; одначе його посмішку не можна було назвати добродушною. Серйозні й уважні вескеряни все ще по черзі виконували обов'язки Збирача Знання, але Гарт подавав їм тільки голі факти, й це різко контрастувало з атмосферою інтелектуальної бурі, що панувала довкола священика.

Тоді як Гарт примушував відробляти за кожну книжку, кожний інструмент, священик роздавав їх даром. Гарт дотримувався поступовості в навчанні, ставлячись до вескерян, як до здібних, але недосвідчених дітей. Він хотів, щоб вони здолали попередній східець, перш ніж ступити на вищий, щоб вони спочатку навчились ходити й тільки потім — бігати.

Отец Марк просто приніс їм усі благодіяння християнства. Єдиною фізичною роботою, яку він вимагав, була побудова церкви— місця для богослужіння й проповіді. З безмежних, що вкрили всю планету, боліт вийшли нові юрби вескерян, і за кілька днів дах, що спирався на стовпи, був готовий. Щоранку паства трохи працювала, зводячи стіни, а потім поспішала всередину, щоб узнати веленадійні, всеосяжні, першорядної ваги факти, що пояснюють будову Всесвіту.

Гарт ніколи не казав вескерянам, якої він думки про їхнє нове захоплення, і головним чином тому, що вони ніколи не питали його. Гордість, а чи відчуття власної гідності заважали йому вчепитися в покірного слухача й вилити йому свою образу. Може, все було б інакше, якби обов'язки Збирача Знань й тепер виконував "Ітин; він був найтямущіший між усіма. Але наступного дня, як прибув священик, час Ітина скінчився, й відтоді Гарт з ним не розмовляв.

Тому для нього було сюрпризом, коли через сімнадцять вескерських днів,— а вони втричі довші, ніж на Землі,— вийшовши з дому після сніданку, він побачив у себе під дверима делегацію. Ітин мав говорити від її імені, і його рот був напівроззявлений. У багатьох вескерян роти були теж роззявлені, один наче аж позіхав, так що добре було видно подвійний ряд гострих зубів і пурпурно-чорне горло. Уздрівши ці роти, Гарт зрозумів, що має відбутися серйозна розмова. Роззявлений рот свідчив про якесь велике переживання: щастя, журбу або. гнів. Здебільшого вескеряни були спокійні, й він ніколи не бачив стільки роззявлених ротів, як тепер.

— Допоможи нам, Джоне Гарте,— почав Ітин.— Ми маємо до тебе запитання.

— Я відповім на будь-яке ваше запитання,— сказав Гарт, передчуваючи недобре.— У чому річ?

— Чи існує бог?

— А що ви розумієте під "богом"? — у свою чергу запитав Гарт. Що їм відповісти?

— Бог — наш небесний отець, що сотворив усіх нас і боронить нас. Кого благаємо в молитвах допомогти нам, і хто, якщо ми вимолимо спасіння, уготував для нас...

— Досить,— рубонув Гарт.— Ніякого бога нема.

Тепер вони всі, й навіть Ітин, роззявили роти, дивлячись на Гарта й розмірковуючи над його відповіддю. Ряди рожевих зубів могли б здатися загрозливими, якби Гарт не знав так добре цих створінь. На мить йому примарилось, що вони вже сприйняли християнське вчення і вважають його єретиком; але він відкинув цю думку.

— Спасибі,— відповів Ітин, і вони повернулися й пішли.

Хоч ранком було ще холоднувато, Гарт здивовано запримітив, що він увесь в поту.

Наслідків не довелось довго чекати. Ітин знову прийшов до Гарта того ж дня.

— Чи не підеш ти до церкви? — поспитав він.— Багато з того, що ми вивчаємо, важко збагнути, але нема нічого труднішого, як це. Нам потрібна твоя допомога, оскільки ми повинні вислухати тебе! й отця Марка разом. Бо він каже, що правильно одне, а ти кажеш, що правильно інше, але ж те й інше не може бути одночасно непомильним. Ми повинні з'ясувати, де ж правда..

— Звичайно, я прийду,— сказав Гарт, намагаючись приховати хвилювання, що раптом охопило його. Він нічого не робив, але вескеряни все-таки прийшли до нього. Можливо, є ще підстави сподіватися, що вони лишаться вільними.

У церкві було жарко, й Гарт здивувався — так багато прийшло сюди вескерян, більше, ніж йому будь-коли доводилось бачити. Довкола було море роззявлених-ротів. Отець Марк сидів за столом, який було завалено книгами. Вигляд у нього був жалюгідний. Він нічого не сказав, коли Гарт зайшов. Гарт заговорив перший.

— Сподіваюся, ви розумієте, що це їхня ідея... що вони з своєї доброї волі прийшли до мене й попросили мене з'явитися сюди?

— Знаю,— примирливо відповів священик,— подеколи з ними буває дуже важко. Але вони вчаться й хочуть вірити, а це головне.

— Отче Марк, торгівцю Гарте, нам потрібна ваша допомога,— втрутився Ітин.— Ви обидва знаєте багато такого, чого не знаємо ми. Ви повинні допомогти нам прийти до релігії, а це не так легко.— Гарт хотів щось сказати, потім передумав. Ітин продовжував:— Ми прочитали Біблію й усі книжки, які дав нам отец Марк, і дійшли спільної думки. Ці книжки дуже різняться від тих, що давав нам торгівець Гарт. У книжках торгівця Гарта описано Всесвіт, якого ми не бачили, і він обходиться без усякого бога, адже про нього ніде не згадується; ми шукали дуже ретельно. У книгах отця Марка він скрізь і без нього нічого не відбувається. Одне з двох повинне бути правильним, а друге — неправильним. Ми не знаємо, як воно так виходить, але потім, коли з'ясуємо, що ж істинне, тоді, можливо, зрозуміємо. Якщо бога нема...

— Звичайно, він є, діти мої,—сказав отець Марк зворушливо.— Він нам небесний отець, котрий сотворив усіх нас...

— Хто сотворив бога? — спитав Ітин, і шепіт стих, і всі вескеряни пильно подивились на отця Марка. Він ледь відсахнувся під їхніми поглядами, потім усміхнувся.

— Ніхто не сотворив бога, бо він сам творець. Він був завжди...

— Якщо він завжди існував, то чому Всесвіт не міг завжди існувати, не маючи потреби в творцеві? — перебив його Ітин. Важливість питання була очевидна. Священик відповідав не поспішаючи, з дивовижним терпінням.

— Я хотів би, щоб усі відповіді були так ‘само прості, діти мої. Адже навіть учені не зійдуться між собою в питанні про походження Всесвіту. І тоді, коли вони мають сумнів, ми, що узріли світло істини, знаємо. Ми можемо бачити чудо творення повсюдно довкола нас. А чи можливе творення без творця? Це Він, наш отець, наш бог на небесах. Я знаю, вас гризе сумнів; це тому, що ви маєте душі й ваша воля не за сімома замками. І все-таки відповідь дуже проста. Майте віру — ось усе, що вам треба. Тільки вірте.

— Як можемо ми вірити без доказів?

— Якщо ви не можете зрозуміти, що сам цей світ є доказом Його існування, тоді я скажу вам, що віра не потребує доказів... Якщо ви насправді вірите!

Церква сповнилась гомоном; у більшості вескерян роти були тепер широко роззявлені: ці істоти намагались повільно пробитись крізь павутину слів і відокремити нитку істини.

— Що можеш ти сказати нам, Гарте? — спитав Ітин, і коли пролунав його голос, гомін стих.

— Я можу порадити вам, щоб ви користувались науковим методом, за допомогою якого можна вивчити все — в тому числі самий метод — і дістати відповіді, які доводитимуть істинність чи хибність будь-якого твердження.

— Так ми й повинні вчинити,— згодився Ітин.— Ми дійшли теж такого висновку.— Він схопив товсту книжку, й рядами присутніх

перебігли брижі кивків.— Ми вивчили Біблію, як порадив нам отець Марк, і знайшли відповідь. Бог сотворить для нас чудо й так доведе, що він пильнує нас. І за цим знаком ми пізнаємо його й прийдемо до нього.

— Це гріх облудної гордині,— заперечив отець Марк.— Бог не має потреби в чудесах, щоб довести своє існування.

— Але ми маємо потребу в чуді! — вигукнув Ітин, і, хоч він не був людиною, в його голосі зазвучала жадоба істини.— Ми вичитали тут про безліч дрібних чудес — про хліби, риб, вино... Деякі з них зовсім незначні. Тепер йому належить сотворити ще одне чудо, й він усіх нас наверне до себе... І це буде чудом — цілий новий світ схилиться перед його престолом, як ти казав нам, отче Марк. І ти казав, як це важливо. Ми обговорили це питання й вирішили, що є лиш одне чудо, яке найбільше підходить на такий випадок.

Нудьга, що її Гарт переживав від теологічних суперечок, вмить щезла. Він не завдавав собі клопоту, щоб подумати, інакше одразу зрозумів би, до чого воно йдеться. На тій сторінці, на якій Ітин розгорнув Біблію, була якась картинка; Гарт загодя знав, що там було зображено. Він повільно встав із стільця, мовби потягуючись, і повернувся до священика, який сидів позад нього.

— Приготуйтесь,— прошепотів Г арт.— Виходьте через задній хід і йдіть до корабля; я затримаю їх тут. Не думаю, щоб вони завдали мені шкоди.

— Що ви хочете сказати? — спитав отець Марк, здивовано кліпаючи очима.

— Ідіть ви, дурню! — прошипів Гарт.— Як ви гадаєте, яке чудо за переказом навернуло світ у християнство?

— Ні! — промимрив отець Марк.— Не може бути. Цього просто не може бути!..

— Скоріше! — крикнув Гарт, стягуючи священика з стільця й відкидаючи його до задньої стіни.

Отець Марк, спіткнувшись, зупинився, потім повернув назад. Гарт кинувся до нього, але запізнився. Амфібії були маленькі, проте їх набралось так багато! Гарт вибухнув лайкою, і його кулак опустився на Ітина, відкинувши його в юрбу. Коли він став пробивати собі дорогу до священика, інші вескеряни щільно оточили його. Він бив їх, але це було однаково, що боротися з вовками. Кошлаті, пахнучі мускусом тіла затопили й поглинули його. Він не переставав боротись навіть тоді, коли його зв'язали й почали бити по голові. Але амфібії витягли його надвір, і тепер він міг тільки лежати під дощем, лаятися й спостерігати.

Вескеряни були чудесними трудівниками й усе до найменшої дрібниці зробили так, як було на картинці в Біблії: хрест, добре вкопаний на вершині невеликого горба, блискучі металеві цвяхи, молоток. З отця Марка скинули всю одежу й наділи на нього стегнову пов'язку, ретельно викладену зборками. Вони вивели його з церкви.

Забачивши хреста, місіонер мало не знепритомнів. Але потім він високо підняв голову й вирішив померти так, як жив,— з вірою.

Та це було важко. Це було нестерпно навіть для Гарта, який тільки дивився. Одне діло говорити про розп'яття й розглядати в тьмяному світлі лампади красиво виліплене тіло. Інше — бачити голу людину з мотуззям, що врізалося в тіло там, де воно прип'яте до дерев'яного бруса. І бачити, як беруть гострі цвяхи й приставляють їх до м'якої плоті — до його долоні, як спокійно й рівно ходить уперед і назад молоток, неначе ним розмірено працює майстровий. Чути глухий дзенькіт металу, що вшилюється в плоть.

А потім чути зойки.

Мало хто народжений для мучеництва. Отець Марк не належав до них. Уже при перших ударах він закусив губу; з неї потекла кров. Потім його рот широко роззявився, голова відкинулась назад, і жахливі гортанні крики раз по раз вривалися в шепіт падаючого дощу. Вони породжували німий відгук у юрбі присутніх вескерян; хай якого характеру було хвилювання, що від нього роззявлялися їхні роти, тепер воно мордувало їх з надзвичайною силою, й ряди зяючих пащек відбивали смертні муки розіп'ятого священика.

На щастя, він знепритомнів, тільки-но було вбито останнього цвяха. Кров струмувала із свіжих ран, змішувалася з дощем і блідо-рожевими краплями спадала з ніг, в міру того, як життя залишало його. Майже в той час Гарт, що ридаючи намагався розірвати на собі мотуззя, втратив свідомість, оглушений ударами по голові.

Він опритомнів у себе на складі, коли вже смеркло. Хтось перерізав плетені мотузи, якими його було зв'язано. Знадвору все ще долинав шум дощових крапель.

— Ітин? — запитав Гарт. Це міг бути тільки він.

— Так,— прошепотів у відповідь голос вескерянина.— Наші все ще ведуть розмову в церкві. Лин помер по тому, як ти вдарив його по голові, а Імон в тяжкому стані. Дехто каже, що тебе теж треба розіп'яти, і я гадаю, що так і буде. Або, може, тебе камінням закидають. Вони знайшли в Біблії місце, де написано...

— Я знаю.— Незмірно стомлений, Гарт продовжував: — Око за око. Ви знайдете купу таких речень, треба тільки пошукати. Це дивовижна книга!

Голова Гарта розколювалась від болю.

— Ти повинен тікати, ти можеш добратись до свого корабля так, що тебе ніхто не запримітить. Досить убивств.— У голосі Ітина теж прозвучала стомленість, що опанувала його уперше в житті.

Гарт спробував встати. Він притискав голову до жорсткої дерев'яної стіни, аж поки нудота не припинилась.

— Він помер.— Це звучало як ствердження, а не запитання.

— Так, недавно, інакше я не зміг би піти до тебе.

— І, звичайно, похований, бо їм не спало1 б на думку взятися тепер за мене.

— І похований! — У голосі вескерянина вчувалося щось схоже на хвилювання, відгомін інтонацій померлого священика.— Він похований і воскресне на небесах. Так написано, отже, так і буде. Отець Марк буде дуже щасливий, що все так сталось.— Ітин подав звук, який нагадував людське схлипування.

Гарт важко побрів до дверей, раз по раз схиляючись на стіну, щоб не впасти.

— Ми правильно вчинили, чи не так? — спитав Ітин. Відповіді не було.— Він воскресне, Гарте, хіба він не воскресне?

Гарт уже стояв біля дверей, і у відблисках вогнів з яскраво освітленої церкви можна було розгледіти його подряпані скривавлені руки, що вчепилися в одвірок. Зовсім поряд з темряви випірнуло обличчя Ітина, і Гарт відчув, як ніжні руки з численними пальцями й гострими пазурами вхопились за його одежу.

— Він воскресне, адже так, Гарте?

— Ні,— промовив Гарт,— він лишиться там, де ви його загребли. Нічого не станеться, тому що він мертвий і лишиться мертвим.

Дощ струмував по хутру Ітина, а рот його був так роззявлений, що, здавалося, він кричить у ніч. Лише з великим зусиллям він зміг знову заговорити, вдавлюючи чужі йому думки в чужі слова.

— Виходить, нам нема спасіння? Ми не станемо безгрішні?

— Ви були безгрішні,— відповів Гарт, і в голосі його почулось чи то ридання, чи то сміх.— Неймовірно жахлива, брудна історія. Ви були безгрішні. А тепер ви...

— Убивці,— докінчив Ітин.

Вода струмувала по його схиленій голові й спадала кудись у темряву.